

RECENZJE I SPRAWOZDANIA

Jerzy Augustyniak, *Średniowieczne przeprawy przez Pilicę i ich obrona. Żarnowiec, Przedbórz, Sulejów, Inowódz, Łódź: Fundacja Badań Archeologicznych Imienia Profesora Konrada Jażdżewskiego: Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne, 2014, ss. 390; il. (w tym kolor.), ISBN 978-83-9320-393-2.*

Recenzowana książka stanowi podsumowanie wieloletnich badań Autora nad osadnictwem nad Pilicą w średniowieczu. Celem Autora było możliwie wyczerpujące opracowanie zagadnienia na podstawie literatury, źródeł drukowanych i archiwalnych oraz badań archeologicznych. Należy zwrócić uwagę, że brak jest szerszych ujęć opracowań problematyki sieci drożnej i osadnictwa dla obszaru Polski środkowej. Recenzowana publikacja wpisuje się w tematykę związaną z badaniem komunikacji lądowej oraz zamków.

Książka została podzielona na cztery rozdziały, na końcu zaś Autor zebrał wszystkie wynikające z nich wnioski w krótkim, ale niezwykle treściwym zakończeniu. We wstępie Autor dokonał podsumowania dotychczasowych badań nad zagadnieniem dróg lądowych oraz przepraw w polskiej i zagranicznej historiografii oraz scharakteryzował, w jaki sposób temat był do tej pory ujmowany przez niektórych badaczy. Zaprezentowana w książce metoda rekonstrukcji szlaków lądowych polega na analizie fizjografii terenu i przedstawieniu na tym tle, analizie dziejów osadnictwa oraz śladów różnorodnej działalności człowieka, rozumianych jako znaleziska archeologiczne, oraz relikwów urządzeń komunikacji, czyli mostów, brodów i grobli. Omawia także, na szerokim tle porównawczym, rodzaje dróg i mostów, nie tracąc z pola widzenia etymologii i znaczenia pojęcia *przeprawa*.

Pierwszy rozdział jest poświęcony rzece Pilicy. Autor pokrótce opisał w nim etymologię nazwy rzeki. Ponadto opisał historię osadnictwa oraz rolę gospodarczą regionu. Drugi rozdział poświęcony jest dorzeczu Pilicy. Autor opisuje środowisko geograficzne oraz szczegółowo analizuje budowę geomorfologiczną i ukształtowanie terenu omawianego regionu, jako elementy mające istotny wpływ na przebieg drogi. Szczegółowo analizowane warunki geomorfologiczne i ukształtowanie terenu pozwalają Autorowi na wskazanie, które trasy mogły się najlepiej rozwijać, stanowi opis doliny z uwzględnieniem miejsc przepraw oraz analiza poszczególnych odcinków. Warto zwrócić uwagę na tabelę opisującą miejsca przelomowe doliny Pilicy.

Następne cztery rozdziały dotyczą kolejno przepraw w Żarnowcu, Przedborzu, Sulejowie i Inowodzu. Podobnie jak w rozdziałach poprzednich analizie zostało poddane położenie i środowisko geograficzne oraz historia osadnictwa od czasów paleolitu. Następnie pokrótce zostały opisane dzieje poszczególnych miast. Na uwagę zasługują podrozdziały dotyczące założeń obronnych w poszczególnych miejscowościach. W przypadku nieistniejącego dziś zamku żarnowieckiego dokonano krótkiego przeglądu nielicznych publikacji na temat Żarnowca. Następnie Autor przytoczył wyniki badań archeologicznych. Opisał pokrótce znaleziska archeologiczne oraz podał

szczegółowe dane architektoniczne. Po czym nakreślił genezę i historię zamku oraz podrzędztwa. Na tak przedstawionym tle ukazał rolę, jaką odgrywał w czasach piastowskich i jagiellońskich, jako miejsca istotnego na omawianym terenie oraz w sieci zamków kazimierzowskich. W kontekście tych danych Autor podjął próbę rekonstrukcji przebiegu szlaku oraz roli zamku w przeprawie, posługując się mapą sieci drożnej województwa krakowskiego w średniowieczu. Wynsuwa wniosek, że prawdopodobnie przeprawa była pokonywana w bród.

W analizie źródeł pisanych i archeologicznych dotyczących Przedborza Autor zastanawia się nad rodzajem tamtejszej budowli obronnej. Dużo miejsca zajmuje opis prac wykopaliskowych i ich efekty. Podobnie jak w poprzednim rozdziale opisał znaleziska archeologiczne oraz przytoczył historię miasta i zamku. Uzasadnia, w jaki sposób zamek wzniesiony przez Kazimierza Wielkiego, który zastąpił straszą budowlę obronną – komorę celną, pełnił ważną rolę w obronie tamtejszej przeprawy ulokowanej na przełomowym odcinku Pilicy. Ponadto podkreśla istotną rolę miasta w tym zakresie.

W rozdziale dotyczącym pokonywanej w bród przeprawy w Sulejowie Autor przytacza wzmianki źródłowe do historii Sulejowa oraz zaznacza jego istotną rolę na mapie szlaków handlowych. Wiele miejsca w wywodach Autora zajęła rola opactwa cystersów, usytuowanego przy przeprawie. Zaznacza rolę osady i opactwa, leżących na granicy prowincji Małopolski i Wielkopolski. Ponadto podkreśla wyjątkowość silnie umocnionego klasztoru sulejowskiego na tle innych założeń klasztornych oraz rolę Kazimierza Wielkiego, który finansował budowę fortyfikacji opactwa.

Analizując rolę miasta oraz sprzężonego z nim zamku, Autor uzasadnia ważną rolę Inowłodka, jako ważnego punktu strategicznego w Królestwie. Posługując się ustaleniami badań archeologicznych oraz źródłami pisаныmi, podkreśla rolę całego zespołu warownego w obronie tamtejszej przeprawy w czasach Kazimierza Wielkiego, inicjatora budowy zamku i umocnienia miasta. Dlatego też przytacza historię miasta, jego rolę gospodarczą i strategiczną. Obrazowo opisuje położenie zamku i miasta w stosunku do mostu na przeprawie.

W kolejnym rozdziale zostały także dodatkowo opisane przeprawy przez Chrzastów–Koniecpol, Smardzewice–Nagórzyce, Majkowice, Nowe Miasto, Wyśmierzyce, Góry-Białobrzegi i Warkę. W przypadku przeprawy Chrzastów–Koniecpol Autor opisuje pokrótce dzieje osadnictwa. Sygnalizuje konieczność dogłębnego zbadania tamtejszego zespołu osadniczego oraz dziejów przeprawy. Przeprawie przez Smardzewice–Nagórzyce poświęcono uwagę jako punktowi łączącemu ważne miasta średniowiecznej Polski. Pytanie o rolę Majkowic w obronie przeprawy zostało postawione przez Autora ze względu na zabytki, tzn. grodzisko, relikty średniowiecznego zamku i szesnastowieczny dwór obronny. Problem analizuje w oparciu o wyniki badań archeologicznych i środowisko naturalne. Przeprawa nie działała długo ze względu na warunki środowiskowe. W tym miejscu warto zaznaczyć, że Autor odnotowuje ważne znaleziska i zaznacza konieczność dalszych prac badawczych. Miejscowości Nowe Miasto, Wyśmierzyce, Góry-Białobrzegi i Warka Autor opisał w kontekście poszczególnych zespołów miast i osad, jako punkty leżące na ważnych szlakach.

Następny rozdział został poświęcony rekonstrukcji sieci drożnej Pilicy na tle dróg Polski środkowej do końca IV wieku. Autor poddał w pierwszej kolejności analizie środowisko naturalne, skupiając się na przeszkodach terenowych, drobiazgowo opisując odcinki rzek. Bardzo dokładnie podano dane dotyczące długości rzek, dolin, dróg oraz odległości między miastami. Ciekawie opisano rolę poszczególnych regionów w gospodarce i szlaki handlowe. Przydatne w tym są liczne mapy pokazujące wydobywanie krzemienia, stanowiska hutnicze oraz złoża surowców mineralnych. W świetle tych rozważań Autor podjął rekonstrukcję sieci drożnej, prowadząc dokładnie czytelnika przez poszczególne miejscowości. Mapy szlaków bursztynowych, handlowych i znalezisk wozów i kół ułatwiają zrozumienie tematu. Mapy szlaków handlowych Europy pokazują szerszy kontekst kształtowania się sieci drożnej oraz dają szerokie tło porównawcze.

Ostatni rozdział dotyczy sieci drożnej do końca XII wieku, na tle rozwoju państwa polskiego oraz Europy. Poprzez analizę map szlaków handlowych i położenia grodów, mapy administracyjnej Polski w średniowieczu zobrazowano kształtowanie się miast, rozwój organizacji kościelnej.

W zakończeniu podsumowano dotychczasowe rozważania. Na podstawie wniosków z poprzednich rozdziałów Autor odpowiada na pytanie, dlaczego miasta Przedbórz, Żarnowiec, Sulejów i Inowłódz miały takie znaczenie na tle sieci drożnej ze względu na położenie, ich rolę poprzez wieki. Ponadto sygnalizuje ważną rolę założeń obronnych.

Na osobne omówienie zasługują liczne materiały ikonograficzne, które zajmują dość dużą część publikacji. Książka zawiera sporo reprodukcji starych map. Ponadto tekst jest przetykany wieloma zdjęciami lotniczymi. Nie brakuje też fotografii z wykopalisk archeologicznych, znalezisk oraz zabytków. W omawianiu środowiska naturalnego Autor posługuje się licznymi mapami topograficznymi, hipsometrycznymi, litograficznymi i geomorfologicznymi, wód powierzchniowych, gleb, surowców mineralnych, zalesienia, planami warstwicowymi miast, zespołów osadniczych. Ponadto zawarto tu liczne rysunki, które rekonstruują układy przestrzenne miast oraz poszczególne przeprawy. Są bardzo cennym dopełnieniem publikacji. Niektóre fotografie znalezisk archeologicznych oraz rzuty niektórych budowli są dość interesujące, jednak zasadność umieszczenia ich w publikacji może budzić zastrzeżenia, gdyż nie są ściśle powiązane z problemem badawczym i mogą rozpraszać. Przykładem tego są zdjęcia lotnicze Żarnowca, które zajmują zbyt dużą część rozdziału. Do mankamentów można zaliczyć przypisy oksfordzkie i brak szczegółowego wykazu źródeł na końcu publikacji.

Autor pracy przeprowadził udaną próbę rekonstrukcji usytuowania przepraw i ich organizacji przez Pilicę, które były wykorzystywane przez szlaki w średniowieczu. Poświęcił też dużo miejsca analizie rodzaju założeń obronnych broniących te przeprawy. Ponadto omówił rolę zamków jako centrów administracyjnych i gospodarczych oraz rezydencji. Omawiając poszczególne założenia obronne, porównuje je z podobnymi budowlami w innych rejonach Polski. Nie pominął też roli poszczególnych miast i osad. Opisał ich rolę gospodarczą oraz administracyjną. Poprzez szczegółową analizę fizjografii terenu oraz układu przestrzennego budownictwa i osadnictwa wytypował miejsca sprzyjające przeprawie oraz związki między nimi. Ponadto poświęcił też miejsce w poszczególnych rozdziałach na opisanie rozwoju organizacji kościelnej na omawianym terenie.

Publikacja stanowi solidne studium wiedzy podparte bogatym zapleczem badań archeologicznych oraz ogromną ilością źródeł. Baza źródłowa wykorzystana w pracy jest bardzo obszerna i wyczerpująca. Składają się na nią lustracje, kodeksy dyplomatyczne, zbiory dokumentów, rachunki, kroniki, źródła archiwalne oraz materiały kartograficzne. Ważnym walorem książki jest to, że porusza zagadnienie komunikacji lądowej w oparciu o najnowsze badania. W związku z tym wnosi dużo do rozważań nad omawianym regionem oraz do poszczególnych miejsc, szczególnie zamków. Dotychczasowe ustalenia Autor podsumowuje oraz uzupełnia o wnioski na podstawie swoich badań. Praca jest nowatorska, gdyż jako pierwsza tak szeroko ujmuje temat komunikacji na omawianym terenie. Zagadnienie było do tej pory poruszane na marginesie opracowań dotyczących miast lub regionów¹. *Średniowieczne przeprawy przez Pilicę...* jest pozycją obowiązkową dla badaczy założeń obronnych oraz komunikacji lądowej w dawnych czasach.

Agnieszka Dudka-Kowalska

¹ Por.: J. Augustyniak, *Zamek w Inowłodzu*, Łódź 1992, s. 28–29, *idem*, *Żarnowiec w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Żarnowiec: szkice z dziejów*, red. W. Passowicz, Kraków 1998, s. 15, D. Kalina, *Pozostałe zamki i rezydencje królewskie na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Wstęp do badań*, [w:] *Późnośredniowieczne zamki na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce 2005, s. 258, (więcej pozycji bibliograficznych Autor przytacza we wstępie recenzowanej pracy).